

13. Mountain A. Conflict Resolution Through Hearts and Minds / Anita Mountain, Chris Davidson // IDTA Newsletter. – 2010. – Volume 5 Issue 1. – P. 8-12.

14. White T. Life Positions / Tony White // Transactional Analysis Journal. – 1994. – Volume 24, № 4. – P. 269-276. – Режим доступу: <http://tony-white.com>.

УДК 159.938

ДИНАМІКА МОРАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО СТАНУ ТА ПОСТТРАВМАТИЧНОГО РОЗВИТКУ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ У ХОДІ АНТИТЕРОРИСТИЧНОЇ ОПЕРАЦІЇ

Ткаченко О.А., к. пед. н.,
докторант факультету психології
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Представлено емпіричне дослідження морально-психологічного стану (МПС) і посттравматичного розвитку (ПТР), а також відповідна смислова динаміка до, під час та після бойових дій і повернення військовослужбовця в мирні умови. Виявлено пряму залежність між інтенсивністю бойових дій та зростанням МПС і ПТР, а також у цілому позитивний вплив морально-етичної домінанти на розвиток особистості ветерана антитерористичної операції. Основна проблема пов'язана із ціннісно-смисловим протиріччям з соціальними умовами мирного життя, яке не змінилось.

Ключові слова: АТО («антитерористична операція»), бойові дії (БД), морально-психологічний стан (МПС), посттравматичний розвиток (ПТР), морально-етична домінанта, військовий психолог, стресостійкість, смислова динаміка.

Представлено эмпирическое исследование морально-психологического состояния (МПС) и посттравматического развития (ПТР), а также соответствующая смысловая динамика до, во время и после боевых действий и возвращения военнослужащего в мирные условия. Выявлена прямая зависимость между интенсивностью боевых действий и ростом МПС и ПТР, а также в целом позитивное влияние морально-этической доминанты на личность ветерана антитеррористической операции. Основная проблема связана с ценностно-смысловым противоречием с социальными условиями мирной жизни, которая не изменилась.

Ключевые слова: АТО («антитеррористическая операция»), боевые действия (БД), морально-психологическое состояние (МПС), посттравматическое развитие (ПТР), морально-этическая доминанта, военный психолог; стрессоустойчивость, смысловая динамика.

Tkachenko O.A. DYNAMICS OF THE MORAL AND PSYCHOLOGICAL STATE AND POST-TRAUMATIC DEVELOPMENT OF MILITARY MAN AT THE TIME OF ANTITERRORIST OPERATION

The empirical research of the moral and psychological state (MPS) and the post-traumatic development (PTD), as well as the corresponding semantic dynamics before, during and after the combat actions (CA) and the return of the military man to peaceful conditions, is presented. A direct relationship between the intensity of the CA and the growth of the MPS and the PTD was found, as well as in general, the positive influence of the moral – ethical dominant on the development of the personality of the veteran antiterrorist operation (ATO). The main problem is connected with the value-semantic contradiction with the social conditions of a peaceful life, which has not changed.

Key words: ATO (“antiterrorist operation”), combat actions (CA), moral and psychological state (MPS), post-traumatic development (PTD), moral and ethical dominant, military psychologist; stress resistance, semantic dynamics.

Проблема. Психологічні особливості АТО, що були викладені в роботі [6], виявили низку проблем, обумовлених протиріччям між реальним формуванням особистості учасника бойових дій (БД) на основі патріотичних настроїв, обумовлених «Майданом», морально-етичної домінанти і провідного мотиву «захисника», спрямованого «на життя», з більшістю існуючих методичних і практичних рекомендацій психологічної роботи з ветеранами, що ґрунтуються на основі інстинкту самоз-

береження і провідного мотиву «загарбника», спрямованого «на смерть». У контексті часової перспективи особистості це різні смислові інтенціональності, що активує різні психічні функції й ділянки мозку [2] та відповідно обумовлює різну психологічну практику й побудову життя людини після переживання критичних ситуацій. Доцільність з'ясування й осмислення такого твердження передбачає використання постнекласичної наукової парадигми для психологічних досліджень і практики [5].

Авторська психологічна практика в умовах бойових дій АТО свідчить про те, що в критичних ситуаціях основним продуктивним орієнтиром стає ефект «посттравматичного зростання». У подальшому цей термін будемо вживати як «посттравматичний розвиток» (ПТР), не змінюючи його сутнісний смисл. Вперше цей ефект був описаний Річардом Тедеші (R. Tedeshi) та Лоуренсом Келхоуном (L. Calhoun) як зворотній бік посттравматичного стресового розладу (ПТСР), що визначає альтернативний результат подолання травм, пов'язаних з важкими життєвими кризами. Також була представлена детальна характеристика даного феномена та запропоновані наступні сфери життя людини, де може проявитись ПТР: знаходження нових можливостей в житті; відчуття зростання сили особистості; велика близькість та визнання з боку інших людей; усвідомлення цінності життя в цілому; зростання інтересу до духовної сфери життя [7; 8].

Аналізуючи сучасний стан та перспективи цієї проблеми, В.І. Осьодло і Д.С. Зубовський зазначають, що останнім часом з'являється багато досліджень (особливо американських та ізраїльських психологів), що охоплюють ветеранів більшості збройних конфліктів ХХ століття, у яких емпірично підтверджуються позитивні зміни особистості військовослужбовців внаслідок переживання психотравмуючої події в ході бойових дій. Проте, незважаючи на значну кількість та багатоплановість накопиченого емпіричного матеріалу, дослідники не дійшли до загального розуміння природи, детермінант та динаміки цього ефекту, особливо щодо його взаємозв'язку з інтенсивністю бойових дій. Тому, автори цілком справедливо застерігають, що не варто здійснювати пряму екстраполяцію визначених закономірностей на українських військовослужбовців – учасників бойових дій АТО. Адже ця гібридна війна має специфічні особливості травматичного впливу, обумовлені реаліями соціально-політичної ситуації в нашій країні. Тому необхідно проведення широкомасштабного дослідження особливостей цього ефекту серед українських військовослужбовців – учасників АТО, починаючи з адаптації зарубіжних стандартизованих методик [3].

У принципі погоджуючись і беручи до уваги зазначену теоретичну позицію, можна зробити таке емпіричне припущення стосовно специфічності психології АТО: якщо у військовослужбовців – учасників АТО переважала морально-етична домінанта організації психіки під впливом мотивації «захисника», яка суттєво відмінна від

мотивації «загарбника», що була притаманна переважній більшості військовослужбовців у зарубіжних дослідженнях (зокрема, США), то багато ветеранів у ході АТО набули вищих морально-етичних цінностей, що протирічать аморально-корупційним засадам існування великого загалу сучасного українського суспільства.

Тому **мета статті** – на основі емпірично визначених змін МПС, ПТР та відповідної смислової динаміки на всіх етапах (підготовчого – ЗБД – БД – повернення в мирне життя) визначити вплив морально-етичної домінанти на розвиток особистості військовослужбовця – учасника АТО.

Розглянемо дане припущення на основі проведеного нами упродовж 2014-2017 р.р. пролонгованого **емпірико-практичного дослідження** на всіх основних етапах АТО. Загальна реальна ситуація і перші реакції на БД виявились непередбачуваними і специфічними, що мало відповідало існуючій психологічній практиці. Тому для її вивчення найбільш адекватним було застосування постнекласичного методу «занурення» в означену ситуацію у якості військового психолога бойового військового з'єднання (ВЗ), вихідні нарративні матеріали якого представлені у роботі [6]. Початковою апріорною метою чинного дослідження було виявити загальні соціальні та психологічні закономірності, а також роль військового психолога та психологічної роботи в організації системі ВЗ, що вирішує бойові завдання під час зовнішньої військової агресії. Основне завдання психолога полягало в роботі з особовим складом з підвищення МПС, що дозволяло проведення відповідних досліджень по мірі наближення до ведення активних БД.

Загальне емпіричне дослідження проводилось на таких етапах: етап «0» – утворення та формування ВЗ у пункті постійної дислокації (ППД); етап 1 – оперативний тил у зоні бойових дій (ЗБД); етап 2 – активне ведення БД безпосередньо на лінії зіткнення; етап 3 – після повернення у мирні умови у якості пересічних ветеранів й курсантів-психологів військового інституту. Також досліджувались курсанти-психологи, які не брали участі у БД, де окремо виділялись жінки. Загалом до досліджень було долучено 891 особу. З них загальна вибірка вивчення МПС склала 737 осіб, а спеціальна, спрямована на вивчення ПТР, склала 154 особи.

У дослідженні МПС ми намагались дотримуватись офіційних документів ЗСУ, де він визначається як сукупність соціальних, службових, морально-етичних, психологічних факторів, що проявляються в кон-

кретних умовах життєдіяльності військових колективів і окремих військовослужбовців та характеризують їхню готовність виконувати покладені функціональні обов'язки за посадою та вирішувати поставлені завдання в даній обстановці і у визначений

час, де виділяються такі основні оціночні компоненти, як морально-етичний, військово-професійний та психологічний. З цією метою на всіх етапах використовувався спеціальний пакет методик, який передбачав дослідження соціально-демографічних

Таблиця 1

Результати дослідження соціально-демографічних характеристик військовослужбовців (у %)

Характеристики	Етапи	«0»	«1»	«2»	«3»
Середній вік (років)		31	31	32	29
Середній термін перебування в АТО (міс.)		0	0,5	3,8	14,5
Яким чином ви потрапили до армії:					
призвали по мобілізації		80	80	49,5	39
я пішов добровольцем		18	20	57	33
свій варіант (*доброволець, **кадровий, ***курсант)		2*	0	2**	39***
Я пішов в АТО для того щоб:					
Захищати Батьківщину і своїх рідних		28	80	79	67
вбивати ворога		3	0	1	11
поліпшити матеріальний стан		0	0	5	0
розібратись у собі і ситуації в країні		3	0	9	5,5
вирішити проблему протиріч між українцями і росіянами мирним шляхом		9	0	0	0
краще зрозуміти себе і сенс свого життя		0	0	5	17
перевірити себе в екстремальних ситуаціях і розкрити свої приховані можливості		0	20	7	17
реалізувати своє вище призначення		0	0	2	0
свій варіант (*іду в АТО за наказом; захищати простих людей; тому що є кримінальна відповідальність; я не хочу в АТО; немає бажання їхати в АТО; ** за наказом; заради сім'ї і чоловіка)		47*	0	4	11**
Я думаю, що ця «війна» закінчиться:					
повною перемогою України і поверненням Донбасу і Криму		44	60	74	56
розвалом Росії і подіями на кшталт Майдану		14	20	20	28
поразкою й окупацією (частковою чи повною) України Росією		3	0	1	5,5
свій варіант (*не знаю; не думаю про це; буде як повинно бути; не скоро; Донбас може і повернуть, а Крим ні; **все закінчиться миром; ***повернення Донбасу; не знаю; нічим)		39*	2**	14	22***
Після завершення цієї «війни» залежно від результату я:					
хочу залишитись в армії, щоб допомагати її розбудові		10	0	18	39
повернусь до цивільного життя і продовжу розбудовувати Україну		59	70	45	39
у випадку окупації буду боротись за Єдину Україну до кінця		10	30	36	39
незалежно від того, як все закінчиться, підкорюся ситуації і спробую в ній знайти найзручніше для себе місце		10	0	7	0
свій варіант (*тримаю пасіку; вирощую полуницю; війна ще й не розпочиналась, це АТО; буду жити своїм життям; не знаю)		11*	0	4	0
Зараз я оцінюю свій стан як:					
патріотичний, піднесений і готовий до бою		6	0	24	22
спокійний, розважливий, що дозволяє швидко приймати розумні рішення		33	70	67	56
відчуваю тривогу і хвилювання за майбутню ситуацію, яка повністю мною контрольована		18	30	5	11
відчуваю сильну тривогу і хвилювання за майбутню ситуацію, яка не завжди мною контрольована		18	0	3	17
свій варіант (*ніяк; погано; намагаюсь зберегти спокій; переживаю за сім'ю, за що вони будуть жити; **«пофігістичний»; мінливий.)		25*	0	6	11**

характеристик, загального рівня МПС та стресостійкості. Зважаючи на екстремальні умови дослідження в ході БД, при підборі такого пакета ми враховували: можливість швидкої організації тестування; легкість і доступність у розумінні тестових питань; брак часу; неможливість використання «довгих» методик; можливість швидкого комп'ютерного опрацювання результатів та оперативне надання рекомендацій. Паралельно також проводилося анкетування, індивідуальні та групові психодіагностичні бесіди і психологічні консультації.

На кожному етапі формувалась вибірка досліджуваних за такими вимогами: репрезентативність щодо генеральної сукупності ВЗ (пропорційність солдатського, сержантського та офіцерсько-командного складу); репрезентативність щодо чоловічого населення України (забезпечувалась завдяки випадковому принципу проведення загальної мобілізації «з народу» і відповідної комплектації ВЗ).

Загальні соціально-демографічні характеристики виявлялись завдяки спеціально розробленій експрес-анкеті. Загальний рівень МПС оцінювався за допомогою рекомендованого для використання в ЗСУ

опитувальника, який включав 15 пунктів і рівневу оцінку за 5-бальною шкалою (добрий – 4,0 і вище; достатній – 3,5-4,0; задовільний – 2,5-3,4; незадовільний – менше 2,4). Дослідження стресостійкості проводилося за допомогою спеціального тесту, розробленого у Медичному центрі Бостонського університету (США) [4], комп'ютерний варіант якого представлений в ресурсі [10].

Кількісні результати емпіричного дослідження соціально-демографічних характеристик представлені у таблиці 1.

Загальний рівень МПС (у балах) та стресостійкість (за рівнями у %) представлені відповідно у таблицях 2 та 3. Тут специфічно виділяється етап «2а» – оперативний тил у ЗБД після перебування на лінії зіткнення.

Спеціальна експериментальна вибірка, призначена для вивчення ефекту ПТР, складала 154 особи. Вона формувалась на добровільній основі і відповідно до зазначених етапів включала такі групи: етап 1 – гр.№ 1 (військовослужбовці у ЗБД, які ще не брали участі у БД); етап 2 – гр.№ 2 (військовослужбовці, які перебували безпосередньо на лінії зіткнення і брали активну участь у БД); етап 3 – гр. № 3 (пересічні ветерани

Таблиця 2

Результати дослідження МПС військовослужбовців (у балах)

№	Характеристики	Етапи			
		«0»	«1»	«2»	«2а»
1	Фізична підготовка	3,26	3,2	4,5	3,8
2	Теоретична підготовка	2,79	4,2	4,25	3,8
3	Психологічна готовність	2,97	4,3	4,6	4,2
4	Згуртованість підрозділу	3,13	4,4	4,56	3,6
5	Готовність діяти у складі підрозділу	3,02	4,4	4,75	3,6
6	Довіра (власна) до командирів (начальників)	3,18	3,2	4,3	2,65
7	Довіра особового складу до командирів (начальників)	2,9	3,8	3,75	2,0
8	Інформованість про рішення вищого керівництва (ЗСУ та держави)	2,47	2,5	2,1	2,1
9	Дисциплінованість військовослужбовців підрозділу	3,1	4,0	3,9	3,6
10	Володіння військовою технікою та озброєнням підрозділу	2,77	3,6	4,0	3,0
11	Практична підготовка особового складу підрозділу	2,97	3,6	3,9	3,8
12	Готовність товаришів по службі до виконання завдань	2,67	4,3	4,5	3,6
13	Здатність бойового відновлення після відпочинку	3,23	4,3	4,5	3,5
14	Матеріально-технічне забезпечення підрозділу	1,97	2,4	3,0	1,9
15	Професійна підготовки свого командира (начальника)	3,55	4,0	3,7	2,5
	Середнє	3,0	3,75	4,0	3,23

Таблиця 3

Результати дослідження рівня стресостійкості військовослужбовців (у %)

№	Рівень стресостійкості	Етапи			
		«0»	«1»	«2»	«2а»
1	стійкість до стресу	30	34	40	33
2	близький до стресу	62	61,5	57,5	63,5
3	на межі зриву	8	4,5	2,5	3,5

в мирних умовах), гр.№ 4 (ветерани, курсанти-психологи військового інституту), гр.№ 5 (курсанти-психологи військового інституту, які не брали участі у бойових діях), гр.№ 6 (жінки, курсанти-психологи військового інституту), гр.№ 7 (контрольна група цивільних студентів-психологів).

У якості стандартизованого інструментарію використовувались такі методики: опитувальник посттравматичного зростання (ОПТР) Тадеші і Калхауна (Tedeschi&Calhoun) в адаптації М.Ш. Магомед-Емінова [2]; модифікований варіант методики незакінчених речень Ж. Нюттена (в адаптації М.Ш. Магомед-Емінова) [2]; для статистичної обробки отриманих результатів застосовувалась програма SPSS версії 19.0.

На основі ОПТР виявлялись такі фактори: ставлення до інших (СІ), нові можливості (НМ), сила особистості (СО), духовні зміни (ДЗ), підвищення цінності життя (ЦЖ) та загальний показник посттравматичного зростання (ПР). Характеристика вибірки та результати дослідження представлені в таблиці 4.

Для опрацювання текстових матеріалів за опитувальником незакінчених речень основна увага приділялась смислової динаміці у контексті доцільності побудови життя після повернення з війни на основі набутих нових морально-етичних цінностей. Тому нас насамперед цікавили аксіологічні смисли. Для такого аналізу ми скористались ідеєю смислового моделювання Т.А. ван Дейка (VanDijk, T.A.) [1], а для виявлення аксіологічних концентрованих смислів була застосована наступна оригінальна процедура.

1) *Семантичний аналіз* текстів, який проводився за допомогою відповідної комп'ютерної програми [10]. Виділялись найбільш вживані слова і розподілялись за законом Ципфа [9] з відповідною кількісною характеристикою частоти вжитку, як їх цінності в аналізованому тексті, що дозволяло виокремити відповідне «семантичне

ядро» для кожної досліджуваної групи. 2) *Кореляційний аналіз* проводився на основі порівняння «семантичних ядер» досліджуваних груп наступним чином. Спочатку виділявся набір однакових слів у порівнюваних групах, що складало «загальне семантичне ядро» (ЗСЯ), яке бралось до уваги для визначення коефіцієнта кореляції Пірсона (r_{xy}) і розцінювалось як *рівень міжгрупового розуміння* таким чином: *повне* – при $r_{xy} = 0,60-0,69$; *низьке* – при $r_{xy} = 0,40-0,59$; *відсутнє* – при $r_{xy} = 0,39$ і нижче. Залишок слів, які не увійшли до ЗСЯ, складав «специфічне семантичне ядро» (ССЯ) для кожної з порівнюваних груп (чи етапу). Результати міжгрупового кореляційного аналізу текстів, проранжовані відповідно до зменшенням r_{xy} представлені в таблиці 5. 3) *Смисловий аналіз* здійснювався експериментатором на основі ЗСЯ і ССЯ і передбачав створення відповідно «загального концентрованого смислу» (ЗКС) і «специфічного концентрованого смислу» (СКС) для всіх порівнюваних груп. Результати семантичного та смислового аналізу у відповідності з досліджуваними етапами представлені у таблиці 6. Тут специфічно виділено етап «За» – військовослужбовці курсанти-психологи, які не брали участі у БД.

Окрім загального впливу БД за даною процедурою, окремо досліджувалась реакція на одну із найбільш критичних ситуацій – перший бій. Для цього досліджуваним груп № 2 та № 3 пропонувалось у вигляді одкровення описати свої емоції, переживання, думки після першого бою. Результати кореляційного аналізу показали відсутність кореляції між цими групами ($r_{xy} = 0,06$ при $r_{крит} = 0,67$, $p = 0,05$; $r_{крит} = 0,80$, $p_{xy} = 0,01$). Результати семантичного та смислового аналізу представлені в таблиці 7.

Обговорення емпіричних результатів.

Результати загальних досліджень МПС показали наступне.

На етапі «0» згідно з таблицею 1 було виявлено, що 80% військовослужбовців потрапили до армії як «мобілізовані». Ма-

Таблиця 4

Результати дослідження за ОПТР

№ гр.	К-ть досл.	Сер. вік (р-в)	В АТО (міс.)	Показники (бали)						Розподіл ПР (%)		
				СІ	НМ	СО	ДЗ	ЦЖ	ПР	Вис.	Сер.	Низ.
№ 1	20	35,4	4,8	9,7	11,8	8,8	2,5	7,0	39,8	19	38	43
№ 2	24	33,0	4,6	17,2	11,6	11,8	6,1	11,0	57,7	50	35	15
№ 3	25	33,6	19,5	14,9	13,5	12,0	3,5	9,6	53,5	40	48	12
№ 4	20	23,7	11,0	13,1	19,1	15,2	4,3	12,2	63,9	60	40	0
№ 5	25	21,0	0	14,0	14,5	11,2	4,8	10,1	54,6	29	63	8
№ 6	20	21,3	0	15,6	15,5	13,1	5,3	9,1	58,6	38	62	0
№ 7	20	20,4	0	16,8	11,8	10,0	4,5	7,5	50,6	20	50	30

буть, тому лише третина з них були готові «захищати Батьківщину і своїх рідних», а майже половина мала щодо цього власну

думку. Хоча до 60% вважали, що «ця війна закінчиться повною перемогою України» і «поверненням Донбасу і Криму...». Як ба-

Таблиця 5

Результати кореляційного аналізу текстів

Ранг	Порівнювані групи	r_{xy}	$r_{\text{крит}}$ при $p=0.05$	$r_{\text{крит}}$ при $p=0.01$	Наяв./відс. кореляц. зв-ку	Рівень розум.
1	№ 4 – № 2	0.77	0.39	0.50	наявн.	повне
2	№ 2 – № 3	0.65	0.58	0.71	наявн.	повне
3	№ 4 – № 3	0.65	0.40	0.51	наявн.	повне
4	№ 6 – № 2	0.69	0.71	0.83	відсутн.	потенц.
5	№ 1 – № 2	0.64	0.71	0.83	відсутн.	потенц.
6	№ 6 – № 3	0.63	0.67	0.80	відсутн.	потенц.
7	№ 6 – № 4	0.57	0.63	0.77	відсутн.	низьке
8	№ 5 – № 7	0.45	0.55	0.68	відсутн.	низьке
9	№ 4 – № 7	0.33	0.53	0.66	відсутн.	відсут.
10	№ 4-№ 5	-0.05	0.71	0.83	відсутн.	відсут.

Таблиця 6

Результати семантичного та смислового аналізу текстів

Етап	ЗСЯ	<i>мир, все, жити, добре, бути, свій, люди</i>
	ЗКС	<i>Все буде добре, свої люди живуть мирно</i>
«1»	ССЯ	<i>мир, знати, країна, свій, один, смисл, бути, задумувати, хотіти, допомагати</i>
	СКС	<i>Все буде добре, свої люди живуть мирно, хочуть знати свою єдину країну, задумуються над смислом їй допомагати</i>
«2»	ССЯ	<i>мир, знати, країна, свій, думати, війна, життя, сім'я, закінчувати, повернутись, дім</i>
	СКС	<i>Все буде добре, свої люди живуть мирно, знають свою країну, думають закінчити війну, щоб повернутися додому до сімейного життя</i>
«3»	ССЯ	<i>мир, свій, думати, війна, жити, сім'я, закінчувати, діти, наш, розуміти, пам'ятати, здоров'я, близьких, майбутнє</i>
	СКС	<i>Все буде добре, свої люди живуть мирно, думають закінчити війну для свого сімейного життя, щоб наші діти розуміли майбутнє, пам'ятали про здоров'я близьких</i>
«3а»	ССЯ	<i>мир, свій, думати, життя, сім'я, розуміти, зробити, ставати, мета, добиватися, хотіти, щасливий, знаходити</i>
	СКС	<i>Все буде добре, свої люди живуть мирно, думають про життя і сім'ю, хочуть ставати щасливішими, знаходити і добиватись мети, розуміти що робити</i>
К*	ССЯ	<i>мир, свій, думати, життя, сім'я, розуміти, зробити, ставати, мета, добиватися, хотіти, щасливий, знаходити, війна, змогти, закінчуватися</i>
	СКС	<i>Все буде добре, свої люди живуть мирно, думають про своє життя і сім'ю, хочуть ставати щасливими, знаходити і добиватися мети, розуміти, що можуть зробити, щоб закінчилась війна.</i>

К* – контрольна група.

Таблиця 7

Результати семантичного та смислового аналізу першого бою

Етап	ЗСЯ	<i>бути, страх, перший, весь, бій, свій, пацани, хлопці, товариші</i>
	ЗКС	<i>Весь перший бій був страх за своїх пацанів, хлопців, товаришів</i>
«2»	ССЯ	<i>смерть, який, життя, мій, паніка, небезпека, бувати, різне, вести, був, було</i>
	СКС	<i>Весь перший бій був страх за своїх пацанів, хлопців, товаришів. У моєму житті бувало різне. Була небезпека паніки, яка вела до смерті</i>
«3»	ССЯ	<i>обстріл, людина, думати, могли, адреналін, після, було, чому, закінчуватись</i>
	СКС	<i>Весь перший бій був страх за своїх пацанів, хлопців, товаришів. Після обстрілу адреналін закінчувався і людина могла день думати, чому (що) це було</i>

чимо, більше двох третин особового складу не зовсім розуміли свою роль в АТО, приблизно стільки ж були налаштовані оптимістично щодо перспектив розвитку України. 69% збиралися після завершення «війни» залишитись в армії та повернутись до цивільного життя і розбудовувати Україну, а 10% «були готові боротись за Єдину Україну до кінця». При цьому лише 39% досліджуваних вважали свій настрій позитивним, всі інші переживали сильну тривогу і хвилювання за майбутню ситуацію. Це підтверджується даними таблиці 3, де лише 30% військовослужбовців виявили стресостійкість, 62% були близькими до стресу, а 8% – на межі зриву.

Згідно з таблицею 2 у цілому рівень МПС був визначений як «задовільний», особливо щодо професійної підготовки командирів (начальників), на фоні «незадовільного» матеріально-технічного забезпечення та поінформованості про рішення вищого керівництва ЗСУ та держави.

На етапі «1» згідно з таблицями 1 і 2 незмінною у порівнянні з ППД залишилась лише кількість «мобілізованих». За іншими пунктами відбулись значні зміни у бік підвищення впливу морально-етичного чинника. Майже втричі збільшилась кількість бажаючих «захищати Батьківщину і своїх рідних» і кожен п'ятий забажав «перевірити себе в екстремальних ситуаціях...» (у ППД таких не було взагалі). В 1,4 раза збільшилась кількість упевнених у тому, що війна закінчиться «повною перемогою України і поверненням Донбасу і Криму...», втричі збільшилась кількість бажаючих «у випадку окупації боротись за Єдину Україну до кінця». Разом з цим у 2,1 раза зросла кількість таких, що вважали свій настрій позитивним, але разом з цим в 1,7 раза збільшилось таких, що відчувають тривогу. Загальний рівень МПС військовослужбовців зріс з 3,0 до 3,75 бала, що за критерієм Стьюдента ($t=5.553$ при $p<0,05$) виявилось статистично значущим. Згідно з таблицею 3 в 1,13 раза зросла кількість стресостійких військовослужбовців, натомість у 1,8 раза зменшилось таких, хто був на межі зриву, кількість близьких до стресу практично не змінилась.

На етапі «2» згідно з таблицею 1 кількість «добровольців» збільшилась у 2,9, а кількість «мобілізованих» зменшилась у 2,6 раза, як і бажаючих перевірити себе в критичних ситуаціях (в 2,9 раза), оскільки саме по собі перебування на передовій стало суцільним екстримом. Майже кожен п'ятий вже бажав залишитись в армії і в 1,6 раза зменшилась кількість бажаючих повернутись до цивільного життя. Знач-

но підвищився бойовий дух. Якщо в тилу таких, хто оцінював свій стан як «патріотичний, піднесений і готовий до бою» взагалі не було, то на передовій таких уже було майже чверть, у 6 разів зменшилась кількість таких, хто відчував тривогу і хвилювання за майбутню ситуацію.

За даними таблиці 2 рівень МПС на лінії зіткнення виявився найвищим (4,0 бала) зі значущою достовірністю розрізень у порівнянні з «0» ($t=6.984$ при $p<0,05$) та «1» ($t=2.227$ при $p<0,05$) етапами. Найвище (більше 4,0 бала) військовослужбовці оцінювали власну фізичну, теоретичну підготовку та психологічну готовність до виконання завдань за призначенням, також згуртованість свого підрозділу, довіру до командирів (начальників), здатність відновлюватись. Найнижчу (менше 3,0 бала) оцінку отримав рівень інформованості про рішення вищого керівництва ЗСУ та держави.

Цікаве порівняння МПС військовослужбовців до та після перебування на лінії зіткнення, рівень якого зменшився з 3,75 до 3,23 бала, що виявилось статистично значущим ($t=3.631$ при $p<0,05$). Остаточний рівень МПС у порівнянні з ППД хоча і збільшився з 3,0 до 3,23 бала, але виявився статистично не значущим ($t=1.319$ при $p<0,05$). До виходу на лінію зіткнення найвище (більше 4,0 бала) військовослужбовці оцінювали власну теоретичну підготовку, психологічну готовність, рівень згуртованості та взаємодії свого підрозділу, здатність відновлювати боєздатність. Після перебування на лінії зіткнення найвище (більше 4,0 бала) військовослужбовці оцінювали лише власну психологічну готовність. Як до, так і після перебування на передовій найнижче (менш ніж 3,0 бала) оцінювався рівень матеріально-технічного забезпечення та поінформованості про рішення вищого керівництва ЗСУ та держави. Після передової таку ж низьку оцінку отримали рівень довіри та професійна підготовка командирів (начальників). Показники стресостійкості (таблиця 3) майже зрівнялись з тиловиками, хоча трохи збільшилось близьких до стресу та зменшилось тих, хто на межі зриву. Таку картину можна пояснити домінуванням у тиловому таборі формальних чинників життєдіяльності особового складу, підпорядкованих військовим порядкам, що суттєво відрізнялось від умов реальних БД.

Все це пояснюється психологічними особливостями лінії зіткнення, що являла собою низку опорних пунктів (ОП), кожен з яких відрізнявся особливим «психологічним полем» (за К. Левіним), обумовленим дислокацією в районі діючої шахти,

промзони, близькості житлових кварталів, великих комунікаційних споруд, відкритої місцевості тощо. Тут найбільше відчувалась присутність постійних БД, що сприяло кардинальним особистісним змінам у психіці військовослужбовців у бік набуття ними морально-етичних цінностей. Тому МПС бійців, що тривалий час перебували в екстремальних умовах активних БД, суттєво відрізнявся від тих, хто перебував у відносно безпечних умовах базового табору ВЗ. Така суттєва різниця зберігалась навіть у одних і тих самих бійців при перебуванні почергово в тилових та бойових умовах.

За даними таблиці 3 значно підвищився рівень стресостійкості. Стійких до стресу збільшилось у порівнянні з ППД у 1,3 і у порівнянні з тиловиками у 1,2 раза, таких, хто опинився на межі зриву зменшилось у порівнянні з ППД у 3,2 раза і практично звелось до «фонового» рівня, а у порівнянні з тиловиками у 1,8 раза, кількість близьких до стресу практично не змінилось.

На етапі 3 під впливом мирних умов Центральної України сприймання ветеранами оточуючої ситуації різко змінилось. Як бачимо з таблиці 1, за всіма соціально-психологічними характеристиками спостерігаються суттєві зміни. У порівнянні з передовою у 1,2 раза зменшилась кількість бажаючих захищати Батьківщину, у 1,3 раза – упевнених у повній перемозі України, у 1,2 раза – здатних розважливо і швидко приймати розумні рішення. Разом з цим у порівнянні з передовою суттєво збільшилось бажання вбивати ворога (значно), краще зрозуміти себе і смисл свого життя (більш ніж втричі) на фоні зростання тривоги за майбутню ситуацію у країні, що контролювана (вдвічі) та не завжди контролювана (у п'ятеро). Хоча патріотичний, піднесений і готовий до бою стан залишився практично незмінним, а упевнених у розвалі Росії збільшилось у 1,4 раза та у 2,2 раза зросла кількість тих, хто подальше життя побажав пов'язати з армією (за рахунок ветеранів-курсантів).

Як бачимо, з поверненням у мирне життя у ветеранів відбулися значні зміни у бік зменшення впливу морально-етичного чинника і патріотичних настроїв та збільшення агресивності на фоні підвищеної тривоги за майбутнє країни, яку вони захищали.

Проте про певну надію на майбутнє свідчать результати спеціальних досліджень ефекту ПТР. На основі ОПТР (табл. 4) було виявлено, що загальний рівень за фактором ПР у досліджуваних групах № 2, 3, 4, 5, 6, 7 виріс відповідно у 1,45, 1,34, 1,61, 1,37, 1,47 та 1,27 раза у порівнянні з групою № 1.

Цікаво, що рівень ПР у пересічних ветеранів, які активно воювали, з приходом у мирні умови знизився лише на 4,2%, у ветеранів курсантів-психологів навпаки, збільшився на 6,2%, а у курсантів-психологів (жінок) практично виявився таким самим, як і у бійців з передової. За окремими факторами також спостерігається рівномірне зростання. Найбільша динаміка зростання виявилась за фактором ДЗ у групах № 2 і № 6 у порівнянні з гр. № 1 відповідно в 2,4 та 2,1 раза. Проте динаміка змін за окремими показниками після повернення з війни виявилась неоднозначною. У порівнянні з передовою суттєво погіршилось ставлення ветеранів до суспільства (СІ) та вираженість духовних змін (ДЗ). Ці показники зменшились у гр. № 3 відповідно у 1,13 і 1,43 раза, у гр. № 4 – у 1,24 і 1,3 раза, що практично зрівнялось з іншими групами. Позитивно виділяються ветерани курсантів-психологів, у яких зросли показники факторів НМ у 1,65, СО у 1,3 і ЦЖ у 1,11 раза у порівнянні з передовою. У порівнянні з контрольною групою № 7, у них загальний рівень ПР виріс у 1,26 раза, а у тих, хто не воював – лише на 8% (гр. № 5) та 16% (гр. № 6). Схожа картина спостерігається і за окремими показниками.

На основі аналізу текстів (табл. 5, 6) на всіх етапах дослідження проявилась загальна позитивна смислова спрямованість, що виразилось у ЗКС як: *«все буде добре, свої люди живуть мирно»*. СКС на етапі «0» значно відрізнялись від всіх інших і характеризували лише загальне розуміння, що є *«своя єдина країна, якій треба допомогати»* та бажання подальшого осмислення цієї ситуації. Але при цьому фактор ПР тут виявився найнижчим. Після участі у бойових діях СКС кардинально змінився, став більш конкретним і доцільним. СКС, узагальнений за етапами 2, 3 та 3а, виявився цілеспрямованим на (за пріоритетністю): 1 – *«сімейне життя»*, 2 – *«закінчити війну»*, 3 – *«ставати щасливішими, знаходити і добиватись мети, розуміти що робити»*, 4 – *«повернутися додому у свою країну; щоб наші діти розуміли майбутнє, пам'ятали про здоров'я близьких»*.

Проте така начебто логічна смислова картина коректується завдяки рівню розуміння, згідно з коефіцієнтом кореляції (табл. 5). Повне розуміння між собою виявилось лише у тих, хто пройшов БД. У цих групах специфічно проявлялось на фоні загального бажання *«щоб закінчилась війна, були живі і здорові товариші, доброго життя і здоров'я»* також те, що є *«багато знань, які треба зрозуміти, щоб все не було марно, заради дітей, сім'ї і всіх людей»*, що є під-

грунтям для подальшої психологічної роботи у напрямку активізації ПТР. Цікаво, що з тих, хто не пройшов БД, з ними можуть потенційно порозумітись лише жінки курсанти-психологи ($r_{xy} = 0,63 - 0,69$). З усіма іншими розуміння умовне чи взагалі відсутнє ($r_{xy} = -0,05; 0,33$).

За даною процедурою також були проаналізовані згідно із ЗКС та СКС тексти щодо вражень після першого бою у бійців безпосередньо з передової і ветеранів після повернення (табл. 7). Слід зазначити, що СКС у бійців з передової та ветеранів виявився різним і кореляція між ними була відсутня ($r_{xy} = -0,06$). Це свідчить про те, що на фоні загального усвідомлення страху за інших у бійців на передовій розуміння бою було спрямоване безпосередньо на осмислення загрози життю (небезпеки паніки, смерті), а у мирних умовах таке розуміння вже стало більш глибоким, спрямованим на осмислення суті того, що відбувалось. Відсутність кореляції свідчить про велику різницю у розумінні війни навіть у самих учасників БД. Більш повне осмислення починає з'являтися вже після повернення.

Висновки.

1. Завдяки морально-етичній доміні, що на момент виникнення АТО сформувалась в українському суспільстві під впливом «Майдану», у військовослужбовців домінувала мотивація «захисника», спрямована «на життя». Відповідно, реальна ситуація пов'язана із забезпеченням необхідного рівня МПС, виявилась складнішою, ніж очікувалось, що показало представлене пролонгове емпіричне дослідження.

2. Із зростанням впливу бойових дій на особистість українського військовослужбовця зростає МПС, прояв ефекту ПТР та стресостійкість, досягаючи максимуму на лінії зіткнення.

3. Після повернення військовослужбовця з лінії зіткнення в тиллові умови ЗБД і зменшення впливу БД проявляються тенденції до зниження МПС, стресостійкості і морально-етичної доміні взагалі.

4. Після повернення військовослужбовця в умови мирного життя загальний соціально-психологічний стан знижується, а ефект ПТР виказує тенденції до коливання: у пересічних ветеранів до зниження, а у ветеранів-курсантів навпаки, до зростання.

5. Суттєво відрізняється осмислення військовослужбовцями ситуації до і після участі у БД. До – це загальне розуміння, що треба захищати Україну та бажання подальшого осмислення цієї ситуації, але при низькому рівні ПТР. Після – це конкретне осмислення цінностей життя і сім'ї, необхідності закінчити війну, добиватись

своєї мети і розуміти, що треба для цього робити заради майбутнього дітей і країни, при високому рівні ПТР.

6. Більш повне осмислення війни у ветеранів з'являється вже після повернення. Найбільш гострі критичні ситуації, такі як перший бій, спочатку осмислюються як «запобігання смерті», а вже згодом як «цінний життєвий досвід».

7. Виявлено нерозуміння між тими, хто брав участь у бойових діях і тими, хто залишався в мирних умовах. Виникає «ціннісний конфлікт», коли однакові життєві цінності (такі як «життя», «Україна», «сім'я», «життєва мета», «діти», «здоров'я») мисляться по-різному. Проте можливість порозуміння спостерігається у жінок-психологів, особливо вмотивованих курсантів-психологів.

8. У цілому проведене дослідження показало, що за характеристиками МПС та ПТР царина морально-етичної доміні, що існувала в умовах АТО і особливо в ході БД, із поверненням військовослужбовця у мирні умови помітно змінюється, «шукаючи себе» в інших, не бойових формах, що може бути спрямоване на зміну самого суспільства, яке «не змінилось».

9. Тому, вочевидь, необхідно звернути особливу увагу на широкомасштабне дослідження серед українських військовослужбовців-учасників АТО як на психологічному, так і соціальному та морально-етичному рівнях, починаючи з адаптації й модернізації зарубіжного стандартизованого інструментарію, а також розробку власного, адекватного специфіці реальної ситуації, що склалася в сучасному українському суспільстві, яка в науковому просторі розгортається в царині постнекласичної раціональності, де передусім враховується практика та досвід.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ван Дейк Т.А. Язык. Познание. Коммуникация: пер.с англ. / Сост. В.В. Петрова; Под ред. В.И. Герасимова; Вступ. ст. В.Н. Караулова и В.В. Петрова. – М.: Прогресс, 1989. – 312 с.
2. Квасова О.Г. Трансформация временной перспективы личности в экстремальной ситуации: дис. ... кандидата психологических наук: 19.00.01 / О.Г. Квасова – М., 2013. – 216с.
3. Осьодло В.І., Зубовський Д.С. Посттравматичне зростання особистості учасників бойових дій: сучасний стан та перспективи / В.І. Осьодло, Д.С. Зубовський // Український психологічний журнал. – № 1(3). – 2017. – С. 63-79.
4. Психодиагностика стресса: практикум / сост. Р.В. Куприянов, Ю.М. Кузьмина; М-во образ. и науки РФ, Казан. гос. технол.ун-т. – Казань: КНИТУ, 2012. – 212 с.

5. Татенко В. Методологія суб'єктно-вчинкового підходу: соціально-психологічний вимір : монографія / В.О. Татенко. – К.: Міленіум, 2017. – 184 с.

6. Ткаченко О. Психолог на війні та після... (нарративні матеріали). Навчально-методичний посібник / О. Ткаченко. – Київ: ЦП «КОМПРИНТ», 2017. – 176 с.

7. Tedeschi R.G., Calhoun, L.G. (1996). The Posttraumatic Growth Inventory: Measuring the Positive

Legacy of Trauma // Journal of Traumatic Stress. – V. 9. – P. 455-471.

8. Tedeshi, R.G., & Calhoun, L.G. Posttraumatic Growth: Conceptual Foundation and Empirical Evidence / Psychological Inquiry, 2004. Vol. 15. No 1. – P. 1-18.

9. Zipf G.K. Human Behavior and the Principle of Least Effort. – Addison-Wesley Press, 1949. – 484-490 с. – 573 с.

10. Pecypc https://miratext.ru/seo_analiz_text.

УДК 159.98

СТРУКТУРА СОЦІАЛЬНОГО ІНТЕЛЕКТУ ОСОБИСТОСТІ

Харченко С.В., к. психол. н., доцент,
професор кафедри педагогіки та психології факультету № 3
Харківський національний університет внутрішніх справ

В статті узагальнено сучасні уявлення щодо соціального інтелекту особистості та його структури. Описано авторську концепцію структури соціального інтелекту. Визначено чинники, які впливають на формування здібностей соціального інтелекту. Наведено когнітивні ресурси та здібності соціального інтелекту. Вказані сфери, на які впливає соціальний інтелект.

Ключові слова: соціальний інтелект, когнітивні ресурси, здібності соціального інтелекту.

В статье обобщены современные представления о социальном интеллекте личности и его структуре. Описана авторская концепция структуры социального интеллекта. Определены факторы, влияющие на формирование способностей социального интеллекта. Представлены когнитивные ресурсы и способности социального интеллекта. Обозначены сферы, на которые влияют способности социального интеллекта.

Ключевые слова: социальный интеллект, когнитивные ресурсы, способности социального интеллекта.

Kharchenko S.V. STRUCTURE OF SOCIAL INTELLIGENCE OF PERSONALITY

The article summarizes contemporary ideas about understanding of social intelligence personality and its structure. The author's conception of the structure of social intelligence is described. Identified factors, that influence the formation of social intelligence abilities. The cognitive resources and abilities of social intelligence are given. It is presented the main spheres influenced by social intelligence.

Key words: social intelligence, cognitive resources, ability social intelligence.

Постановка проблеми. Термін «соціальний інтелект» використовується вченими понад 90 років, але його визначення, розуміння основних складових залишається дискусійним.

Соціальний інтелект є міждисциплінарним поняттям та активно вивчається не тільки в психології, а і в педагогіці (В.А. Генкіна, І.Ю. Ісаєва, А.О. Куракіна, Я.І. Михайлова, М.В. Оданович, Н.В. Рублева, В.П. Сморгчова, І.В. Харитонов та ін.), соціології (В.Ф. Анурін, Ю.М. Канигін, В.В. Кохан, Дж. Ф. Кілстром, Н. Кантор), філософії (А.Н. Малахов, Г.П. Отоцький, Д.А. Ростових та ін.).

У психологічній науці соціальний інтелект найбільш інтенсивно досліджується на межі загальної та соціальної психології. До загальної психології вчені тяжіють у зв'язку з акцентом у цьому понятті на слові «інте-

лект». Базовим компонентом у соціального інтелекту в цьому сенсі можна вважати здатність суб'єкта до конструювання образу соціальної реальності та розумової поведінки. Водночас площина міжособистісної взаємодії належить до сфери уваги саме соціальної психології.

У соціальній психології існує ціла низка понять, які змістовно пов'язані з поняттям «соціальний інтелект»: «міжособистісне сприйняття» (О.О. Бодальов, А.В. Березіна, Є.В. Грачикова та ін.), «міжособистісне пізнання» (В. М. Писаренко, Н.А. Рощенська, А.В. Сорін та ін.), «соціальне мислення» (К.О. Абульханова-Славська та ін.), «соціальне пізнання» (Г.М. Андрєєва, І.В. Харитонов та ін.), «комунікативна компетентність» (І.Р. Алтуніна, Н.А. Аминов, А.А. Кидрон, Е.В. Коблянська, Г.В. Попова та ін.), «соціальна компетентність»